

**Azərbaycanın görkəmli sufi mütəfəkkiri
Şeyx Şəhabəddin Mahmud Əhəri**

Eynulla Mədətli
Tarix elmləri doktoru
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
E-mail: emadatli@gmail.com

Annotasiya. Orta əsrlər Azərbaycan dini-fəlsəfi düşüncə xadimləri arasında az tanınan görkəmli simalardan biri Şeyx Şəhabəddin Mahmud Əhəridir. Cənubi Azərbaycanın Əhər şəhərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş bu böyük sufi mütəfəkkirinin nəsli, dini-fəlsəfi təlimi, ədəbi yaradıcılığı, müridləri və onların davamçıları haqqında ətraflı məlumatlar az sayda əlyazmalar əsasında tədqiqatçı Hüseyn Dustinin araşdırmaları nəticəsində elmi ictimaiyyətə təqdim edilmiş və elmi maraq doğurmuşdur. Fars dilində yazdığı “Eşqnamə” məsnəvisi Mahmud Əhərinin həyatının bütün mərhələləri haqqında ən ehtibarlı məlumat mənbəyidir. Müasirlərinin və sonrakı nəsillərin görkəmli nümayəndələrinin onun şəxsiyyətinə və mənəvi irsinə yüksək qiymət verməsi, doğma şəhərindəki məzarı üstündə inşa edilmiş məqbərəsinin əsrlər boyu müqəddəs ziyarətgaha çevrilməsi bu parlaq şəxsiyyətin irsinin günümüz üçün də dəyərli olduğunu nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Mahmud Əhəri, Hüseyn Dusti, sufilik, mürşid, şahabiyyə, məsnəvi, Şəhriyar

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 15.04.2026; qəbul edilib – 22.04.2026

**A prominent Azerbaijani Sufi thinker
Sheikh Shahabeddin Mahmud Ahari**

Eynulla Madatli
Doctor of Historical Sciences
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
E-mail: emadatli@gmail.com

Abstract. One of the lesser-known prominent figures among the religious and philosophical thinkers of medieval Azerbaijan is Sheikh Shihabeddin Mahmud Ahari. Detailed information about the lineage, religious and philosophical teachings, literary work, disciples and their followers of this great Sufi thinker, who lived and worked in the city of Ahar in South Azerbaijan, was presented to the scientific community as a result of the research of Dr. Huseyn Dusti on the basis of a small number of manuscripts and aroused scientific interest. The “Eshqname” masnavi written in Persian is the most authoritative source of information about all stages of Mahmud Ahari’s life. The high appreciation of his personality and spiritual heritage by prominent representatives of his contemporaries and subsequent generations, and the fact that his mausoleum built over his grave in his native city has become a holy shrine for centuries, demonstrate that the heritage of this brilliant personality is valuable even today.

Keywords: Mahmud Ahari, Huseyn Dusti, Sufism, murshid, Shahabiyya, Masnavi, Shahriyar

Article history: received – 15.04.2026; qəbul edilib – 22.04.2026

Giriş / Introduction

Bu günlərdə kitabxanamda tədqiqatçı Hüseyn Dustinin 1998-ci ildə Əhər şəhərində fars dilində nəşr etdirdiyi “Yeddinci əsrin (h.q.) arifi Şeyx Şəhabəddin Məhmud Əhərinin həyatı və əsərlərinə baxış” (*Seyri dər əhval və asar-e Şeyx Şəhabəddin Mahmud Əhər i-arif-e ğərn-e həftom hicri qəməri*) kitabı diqqətimi cəlb etdi [1].

XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli arif və ədibimiz Şeyx Şəhabəddin Mahmud Əhərinin (1185-1265) ölkəmizdə yetərinə tanınmadığına təəssüf edərək, bir qədər də digər mənbələr üzrə araşdırma apararaq, bu maraqlı sufi fikir adamı barəsində ətraflı məqalə yazmağı uyğun saydım. Öncə Cənubi Azərbaycanın tarixi Əhər şəhərində 1998-ci ildə nəşr edilən bu əsərin müəllifi Hüseyn Dustinin elmi zəhmətli, eyni zamanda dəyərli və çox lazımlı tədqiqatını minnətdarlıqla qiymətləndirmək istəyirəm.

Əsas hissə / Main part

Onu qeyd edirəm ki, bundan əvvəl qısa, lakin mahiyyətli məlumatı böyük Azərbaycan alimi Məhəmməd Əli Tərbiyətin “Daneşməndan-e Azərbaycan” adlı məşhur əsərindən almışdım [8, s.315]. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Əli Tərbiyət Təbrizi (1875-1940) Azərbaycan xalqının XIX əsrin axırlarında və XX əsrin birinci yarısında Təbrizdə yetişdirdiyi ən görkəmli şəxslərdən biri olmuşdur. Tədqiqatçı alim, vətənpərvər ziyalı, fədakar ictimai-siyasi xadim, millət vəkili və Təbrizin Bələdiyyə başqanı olaraq xalqın maariflənməsinə, tərəqqi və inkişafına zehni və əməli fəaliyyəti ilə yorulmadan xidmət etmişdir. Onun saysız-hesabsız elmi və publisistik əsərləri sırasında bizə ən qiymətli miras “Daneşməndan-e Azərbaycan”dır.

Bu qiymətli ensiklopedik əsər Azərbaycan dilinə də tərcümə edilib azacıq ixtisarla çap edilmişdir [7].

Şeyx Mahmud Əhəri haqqında tədqiqatlara dair

Təqdirəlayiqdir ki, H.Dusti əsərinin müqəddiməsində böyük şairimiz Ustad Məhəmməd-hüseyn Şəhriyarın iki beytini epigraf olaraq vermişdir və bu poetik qiymət Mahmud Əhərinin əsl-nəcabətinin mötəbərliyi kimi, yaradıcılığının da dəyərli olduğuna ən yaxşı dəlildir: Şəhriyar Təbrizdə “Bank-e Keşavərzi”nin açılışına həsr edilən elmi və əməli konfransda həmin bankın müdiri, Şeyx Mahmud Şəhabəddin Əhərinin nəslindən olan Dr. Hüseyn Əhərinin önündə aşağıdakı şeiri oxumaqla böyük arif Mahmud Əhəriyə ehtiramını ifadə etmişdi:

*Gərçə dər in rəh həme kəs xadəm əst
Bank-e Keşavərzi-ye ma muğəddəm əst.
Əz “Əhəri” in ğələm-e şahkar
Nəğş-e negin əst çe poreftexar.
U ke xod əz xəttə-ye Təbriz-e mast,
Qoufəri əz kan-e zərangiz-e mast.
Xoşeyi əz xermən-e dürr-e xosab
Şoleyi əz dude Şeyx Şəhab.
Selsele-ye Şeyx Şəhab-e Əhər
Pak nejad əst və derəxsan qouhər.
Xedmət-e u xasse bedin ab o xak,
Couhər-e caneş bud o tabnak. [1, s.152]*

Bu yolda hər kəsin xidməti var/Amma bizim Bank-e keşavərzi əvvəlincidir. /“Əhəri”dən-qüdrətli qələm sahibindən /İftixarlı üzük qaşının naxışdır. /O bizim Təbrizimizin övladıdır /Qızıl

xəzinəmizin gövhəridir /Xoş dürr xirməninin gözüdür. /Şeyx Şəhab ocağının şöləsidir /Şeyx Şəhab Əhərinin sülaləsi əsl-nəcəbətlidir, parlaq gövhərdir, /Bu suya-torpağa bağlıdır, /Onun canının aydın cövhəridir. (Qeyd: Tərcümələr bu sətirlərin müəllifinə məxsusdur)

H.Dusti yazır: “Əlbəttə, kamil şəxsiyyət və aliməqam mürşüd Şeyx Şəhabəddin Əhəri barəsində yazmaq asan deyildir. Şeyx elə arifdir ki, sultanlar, əmirilər, üləmələr onun dərgahının süpürgəçisi olmaqla fəxr edirlər. Şeyx hələ on yaşında ikən “hafizi-Quran” imiş, velayət məqamına yüksəmişdi. 25 yaşında o şeyx dövrünün Qütbü və ariflərin sultanı idi...” [1, s.7].

Qeyd edilməlidir ki, keçən əsrin sonlarınaq İranda Mahmud Əhərinin irfan və təsəvvöf sahəsindəki fəaliyyəti lazımınca tədqiq edilməmişdi və onun haqqında çox az məlumat var idi. 1995-ci ildə (24-25 mardad 1374 ş.) Əhərdə Mahmud Əhərinin anma konfransı keçiriləndən sonra onun irsinin öyrənilməsinə maraq daha da artırmış oldu. Əhərinin həmyerlisi, tədqiqatçı Hüseyn Dusti böyük bir eşq və zəhmətlə araşdıraraq, onun zəngin irsini aşkar etməyə, bir sıra əlyazmaları tədqiq edib bu məşhur, lakin az tanınan mütəfəkkirimizi dərinlən öyrənib təqdim etməyə nail oldu. Bunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Hüseyn Dusti öz tədqiqat əsərini hazırlayarkən, özünün qeyd etdiyi kimi, əsasən Rəhim Kaşefi Əhərinin əlyazmada olan “Şərh-e hal və zəndəgiyə poreftexar Şeyx Məhmud Şəhabəddin Əhəri” (Şeyx Mahmud Şəhabəddin Əhərinin ictimai həyatı və fəaliyyəti) əsərindən faydalanmış, həmçinin Əli Mənfərdinin “Zəndəginame-ye Şeyx Şəhabəddin Əhəri və bəqə-e Şeyx dər səhnə-ye tarix” (Şeyx Şəhabəddin Əhərinin həyat yolu və Şeyxin məqbərəsi tarix səhnəsində) əsərlərindən minnətdarlıqla istifadə etmişdir.

Burada bir qədər də tədqiqatçı Hüseyn Dusti barəsində məlumat vermək istərdik. Onun tarixə dair tədqiqatlarında, xüsusən də mənsub olduğu bölgə ilə əlaqədar araşdırmalarında İran rejiminin ideoloji tələblərindən qaynaqlanan qeyri-obyektiv yanaşmalara da rast gəlinir. Bu da haqlı olaraq, Cənubi Azərbaycanın bəzi tanınmış tarixçilərinin tənqidi münasibətini doğurmuşdur. Cənubi Azərbaycandan görkəmli alimimiz Səməd Sərdariniya (1947-2008) vaxtilə Hüseyn Dustinin Təbrizdə “Əhrar” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş “Ərasbaranın tarixi və coğrafiyası” kitabına dair tənqidi məqalə yazmışdı. Bu da H.Dustinin kəsəviçilik ruhunda yazılmış əsərlər əsasında irəli sürdüyü bəzi yanlış və əsassız mülahizələrlə əlaqədar idi. Məsələn, H.Dusti yazmışdı: “Türk dili Azərbaycan xalqının əsl dili olmamışdır”, “hicrətin üçüncü əsridə (yəni X əsrdə – E.M.) türklərin Azərbaycana mühacirəti başlamışdır” və s. Məqaləsinin sonunda belə nəticəyə gəlmişdi ki, bu xalq azəricə danışmış, türk dilinin təsiri ilə dəyişilib və indi bu dili “azəri-cədid”, ya da “türki-azəri” adlandırmaq lazımdır. S.Sərdariniya ona tövsiyə edirdi ki, Doktor Cavad Heyət “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” kitabını oxusun. Cavad Heyət 1986-cı ildə Tehranda fars dilində nəşr etdirdiyi “Tarixi-zəban və ləhcehayi-türki” (Türk dilinin və ləhcələrinin tarixi) adlı kitabında və ondan sonrakı bir sıra əsərlərində qədim yunan, Bizans, eləcə də sonrakı dövrün Qərb, Şərq mənbələrinə əsaslanaraq, türk xalqlarının miladdan əvvəl VII əsrdən etibarən indiki İran, Azərbaycan, Anadolu torpaqlarına gəlişi və sakin olduqlarını təsbit etmişdir. Sakların, hunların türk olduqlarını isə dünyanın aparıcı mütəxəssisləri hər zaman təsdiqləmişlər [4, s.162].

Tarixi mənbələrə əsaslanan S.Sərdariniya H.Dustinin diqqətinə çatdırır ki, türklərin bölgəyə gəlişi miladdan əvvəl VII əsrdə saklarla (skiflər) başlamış, miladın IV-V əsrlərində hunlar, ardınca bulqarlar, xəzərlər, ağaçərilər, sabirlər Azərbaycanda yerləşmişlər [6, s.485].

488-ci ildə bölgəyə yürüş edən türklər (ağhunlar) sasanilərlə toqquşmuşlar və bunlar barəsində yunan, erməni və İran mənbələrində məlumatlar çoxdur [5, s.484].

508-ci ildə sabirlər Sasani hökmdarı Qubadla, ondan sonra oğlu Ənuşirəvanla vuruşmuşdular, onların bir qismi Azərbaycanda sakin olmuşlar. Sonra oğuzlar, qıpçaqlar gəlmişlər, Təbriz əhalisi daha çox qıpçaqlardan ibarət olmuşdur. S.Sərdariniya H.Dustiyə xatırladır ki, ərəblər gələndə Azərbaycan bir türk yurdu idi və türkcə danışır. İndi də İranda yaşayan on milyonlarla Cənubi azərbaycanlı özlərinə türk, dillərinə isə türk dili deyirlər. O, qeyd edir ki, türk dilinin 27 şaxəsi (qolu) var və onlardan biri azəri türkcəsidir [6, s.489].

İranda tanınmış Azərbaycan tarixçisi İbrahim Faiqi yazır ki, Türk qövmlərinin Azərbaycana və Qafqaza gəlişi Sasanilər zamanı baş vermiş və bu barədə “Yaddaşthayi Ənuşirəvan” (Ənuşirəvanın xatirələri) kitabında məlumatlar vardır [3, s.350].

Lakin türklərin bu bölgəyə gəlişi və türk dili ilə əlaqədar H.Dustinin qeyd olunan yanlış yanaşması onun Mahmud Əhəri haqqında tədqiqatının dəyərini heç də azaltmır.

Mahmud Əhərinin həyatı, təhsili və sufi dünyagörüşünün formalaşması

Mahmud Əhəri Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan və Təbrizdən şimalda, Araz çayından cənubda yerləşən Əhər şəhərində anadan olmuşdur. Rəhim Kaşefi Baba Rəhmətullah Əhərinin “Təzkirət ül-Əvsiya” əlyazmasına istinadla Mahmud Əhərinin hicrinin 580-ci ilinin şəban ayında doğulduğunu yazır – bu miladi ilə 1184-cü ilin sonlarına, ya 1185-ci ilin əvvəllərinə düşür. Əhərinin bir beytində də buna işarə edilmişdir:

*Ze şəxsəd bist kəm dər şəhr-e şəban,
Be in diyər-e kohən gəştəm negəhban.* [1, s.24]

Altıyüzdən iyirmi il kəm, şəban ayında bu köhnə diyarın gözətçisi oldum.

Mahmud Əhəri 1267-ci ildə Əhərdə vəfat etmişdir. Atasısı Əhməd məktəbdarlıqla məşğul imiş. Anası Əsmət banu təbrizli tanınmış arif Həzrət Baba Əhməd Fəqih Əsbəstinin qızıdır. Aqıl, arif, zövqlü bir xanım olmuşdur. Mahmud Əhəri anasını mam(a) Əsmət olaraq təsvir etmişdir. Onun hicrətin 600-cü ilində vəfat etdiyinə dair Əhərinin beyti var:

*Do sisəd bud be qozəşte ze hecrət
Be rəfteş əz cəhan-e an mam Əsmət.* [1, s.20]

*Hicrətdən iki yüz keçmiş,
anam Əsmət dünyadan getmiş.*

Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Əhərinin yalnız Şeyx Əli adında bir övladı olmuşdur və nəslə o davam etdirmişdir. Onun Həmid və Baba Əhməd Fəqih adlı iki oğlu olmuşdur. “Rövzət ül-cənan” müəllifinin yazdığına görə, Baba Əhməd dövrünün ən nüfuzlu din alimlərindən biri olmuş və xanədan onların övladları ilə davam etmişdir [1, s.121].

Əhər şəhəri Qaradağ bölgəsinin (Ərəsbəran) yaşayış məntəqəsi olaraq e.ə. VIII əsrdən Məddövlətinin bir qalası kimi tanınıb. Əhərin Kələybər, Məşkin, Təbriz və Mərənd arasında yer alması və o dövrdə Azərbaycanın inkişaf edən şəhər mədəniyyəti bu şəhərin abadlığı və gözəlliyi ilə yanaşı, elmi-ədəbi, ictimai-siyasi mühitini də zənginləşdirib.

Tarixi mənbələrdə, o cümlədən “Rouzatul-cənan”da onun adı: “Şəhabəddin Mahmud ət Təbrizi ət Ətiği ət Əhəri” kimi çəkilir. “Təzkireye-Məcalis”də “Şeyx Şəhabəddin Ətiği Əhəri” keçir...

Rəhim Kaşefi Əhəri Mahmud Əhərinin öz şeirinə istinad edib adının Məhmud olduğunu yazır. Dehxudanın və Muinin lüğətnamələrində də onun adı “Məhmud bin Əhməd Əhəri” olaraq qeyd edilib. “Şəhabəddin” onun təxəllüsüdür. Kaşefi onun bu beytini əsas tutur:

*Huzur-e Şeyx Roknəddin neda şod,
Ləğəb-e “Şeyx Şəhabəddin” zema şod.*

*Şeyx Roknəddinin hüsurunda nida gəldi,
“Şeyx Şəbahəddin” ləqəbi mənə gəldi.*

Hüseyn Dustinin etimalına görə bu ləqəbi, Əhəriyə mürşidi Şeyx Roknəddin Səcasi vermişdir. O, Əhərinin nəslə-kökü barədə yazır ki, Ustad Turabi Təbatəbai “Asari bastani Azərbaycan” (Azərbaycanın qədim abidələri) kitabında Əhərinin Şeyx Şəhabəddin Suhrəverdinin nəslindən

olduğunu yazaraq qeyd edir ki, Əhəri mənsəb və şöhrətpərəstlikdən uzaq olmuş, özü haqqında geniş məlumat yazmamışdır. Hətta özünün “Eşqname” məsnəvisində nəsl-köklə öyünməyi tənqid etmişdir:

*Nəsəb çün hasel-e şöhrətpərəsti əst,
Nəticə-ye moşreki ya xodpərəsti əst.
Xelaf-e nəfs kon kan kafər dun,
Beyəndazəd tora dər vərtee xun. [1, s.21]*

*Nəcəbət ilə öyünmək şöhrətpərəstlikdir /Müşrikliyin və özünə düşkünlüyün nəticəsidir
/Nəfsindən əl götür ki bu alçaq /Səni qan gölünə salar.*

Əhərinin doğulduğu məkan Qaradağ, yaxud Qaracadağ onun şeirlərində məhəbbətlə əks olunur:

*Siyahan kuh ra mənzəl bebudəm
Ze ahui çəmən şirəş bexordəm.*

*Qara dağı özümə mənzil elədim,
Çəmən ahularının südünü içdim.*

Hüseyn Dustinin araşdırmasına görə, Mahmud Əhəri Molla Hüseyn Əhəridən dərslər almış, 25 yaşında Təbrizə gəlmiş, Surxab məhəlləsində yerləşən Vəhdətiyyə mədrəsəsində oxumuş, burada məşhur alim Şeyx Ruknəddindən elm öyrənmiş, onun müridi olmuş, üç il orada zahidlik həyatı keçirmiş və Şeyx Ruknəddinin qızı ilə evlənmişdir. Xanımının adı mənbələrdə “Xədicə Sultan”, “Xədicə xatun” kimi keçir. Əli adlı oğlu olmuşdur. Mürşidinin tövsiyəsi ilə Əhərə dönmüş, orada fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu barədə Məhəmməd Əli Təbriyyətin kitabında da məlumat verilmişdir [7, s.436]. Onun bir alim və arif kimi yetişməsində XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfi fikrində söz sahibi olan, tanınmış filosoflar Əbülhəsən Bəhmənyarın (993-1066), Eynəlgüzat Miyanəcinin (1098-1131), Mahmud Əhərinin müasiri olan Əbdülməlik əl-Xunəcinin (1194-1248), Əsirəddin Əbhərinin (1200-1265), Nəsirəddin Tusinin (1201-1274), Siracəddin Urməvinin (1198-1283), eləcə də, bütünlükdə Şərq-islam fəlsəfəsi və teologiyasının böyük təsiri olmuşdu.

Mahmud Əhəri öz səfərləri barəsində “Eşqnamə” məsnəvisində məlumatlar vermişdir. Onun ilk səfəri Təbrizə olmuşdur:

*Be rəftəm suyi-yaran şəhr-e Təbriz
Neşəstəm dər kənar-e ahl-e təmyiz.*

Dostlar diyarı Təbriz şəhərinə getdim /Hörmətli şəxslərin əhatəsində oturdum.

Bundan sonra sonra o, Şeyx Ruknəddinin doğulduğu Sücasa (Zəncan yaxınlığında yerləşir) getmişdir. Bağdada səfər edib artıq orada sakin olan mürşüdü Şeyx Ruknəddinin hüzurunda olmuşdur. Əhəri tanınmış müridi Cəlaləddin Təbrizi ilə Məkkəyə də səfər etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Əhərinin bir neçə müridi və davamçısı olmuşdur. Onlardan Seyid Cəmaləddin Təbrizini Gilana göndərmişdi ki, Şeyx Zahidə mürşüdlük etsin və onu öyrətsin. Ustadı onu həm də Gilandan Əhərə – Əhərinin yanına gəlmiş və orada vəfat etmiş hörmətli din adamı Əbülqasimin nəşini Gilana aparıb dəfn etməyə məsul etmişdi. H.Dusti yazır ki, bu barədə Şeyx Səfiyyəddin Ərdəbilinin böyük oğlu Şeyx Sədrəddin rəvayət edibmiş. Digər iki tanınmış müridinin biri Bala Həsən Benisi, o birisi Baba Fərəc Vayqani olmuşdur. Hüseyn Dusti yazır ki, dövrün kitablarında (əlyazma), xüsusən “Surət-e səlasel məşayex-e Səfəviyyə”, “Riyaz əs səyahətə”, “Rouzət-ətəhar” və başqalarında həmin müridlərdən söz açılır.

Rəhim Kaşefi Əhərinin H.Dustidə olan əlyazma kitabından belə anlaşılar ki, Mahmud Əhərinin müridi Cəmaləddin Təbrizinin müridi Şeyx İbrahim Zahed Gilani, onun müridi isə Əbu İshaq Səfiyyəddin Ərdəbilidir, yəni Şah İsmayılın ulu babası Şeyx Səfiyyəddindir [1, s.37].

Hüseyn Dusti Bala Həsən Benisinin öz mürşüdü Mahmud Əhəriyə müraciətlə yazdığı beyti təqdim edir:

*Çeşm-e deləm qoşadi geyr əz to kəsi nədidəm
Geyri ke dide budəm, an geyr həm to budi.*

*Könül gözüm səndən başqa kimsəni görməz,
Görsəm qeyrisin əgər, o da sən olarsan.*

Bala Həsən Təbrizin Ərvənəq mahalının Bənis kəndindəndir. “Balə” ərəbcə böyük, igid, səxavətli, farscada da “bala” böyük anlamındadır. Onun aşağıdakı beyti öz mürşidinə olan yüksək ehtiram və məhəbbətinin bariz təmsalidir:

*Çeşm-e deləm qoşadi geyr əz to kəsi nədidəm,
Geyri ke dide budəm, an geyr həm to budi.
Açdım könül gözümlü, səni gördüm gözümdə,
Hətta özgə görəndə sən göründün gözümdə. [1, s.37]*

Mahmud Əhərinin müridi Baba Fərəc Vayqani də Bala Həsənin həmyerlisi olmuşdur.

H.Dustinin əsərində ayrıca bir bölüm Mahmud Əhərinin irfana dair əsərlərinə və fikirlərinə həsr olunmuşdur. O, qeyd edir ki, Əhəri mürşid məqamına yüksəlmiş, Əhərə dönəndən sonra özü pir olaraq müridlər yetişdirmişdir. Əhərinin məşhur “Eşqnamə” məsnəvisindən məlum olur ki, o, həmin dövrdə yayılmış üç fikir cərəyanını (firgə): Xəlvətiyyə, Beyramiyə və Məvləviyyə firqələrini bir-biri ilə birləşdirərək Şəhəbiyyə təriqətini yaratmışdır.

*Çu buse bər zədəm bər dəst-e ostad
Be ərşad-e fəğiran roxsətəm dad.
Təriğ-e “xəlvəti” dər piş-e mən şod
Be xəlvət vəslət-e həqq haseləm şod.
Be bədəş rah “beyrami” sepordəm
Təriğət bər həqiqət bəste didəm.
Qoşadəm bal o pər dər rahe movla,
Ze movlana sorağ aməd be anca. [1, s.55]*

Ustadın əlini öpdüyümdən mənə fəqirləri savadlandırmağa rüsxət verdi, Qarşımda “xəlvəti”yolu idi, xəlvətlə haqqın viusalına qovuşdum, Sonra yolumu beyramiyə tapşırdım, təriqəti həqiqətə bağlı gördüm, Qol-qanadımı mövlə yolunda açdım, Oraya Mövlanadan soraq gəldi.

Xəlvətiyə, beyramiyə, qadiriyyə, nəqşbəndiyyə, rəfaiyyə, bektəşiyyə, məvləviyyə – bunlar təsəvvüfə aid olub geniş coğrafiyada yayılan təriqətlər idi, Mərkəzi Asiyadan Balkanlaradək bu təriqətlərin üzvləri var idi. Məsələn, Əbdülrəhman Cami nəqşbəndilərin rəhbərlərindən biri idi [1, s.56]. Məhəmməd Xəlvətinin qurduğu Xəlvətiyyənin mənsubları sırasında Şeyx Ruknəddin Səcasi və Şeyx Şihabəddin Mahmud Əhəri də var idi. Həmçinin: Şeyx Cəmaləddin Təbrizi, Şeyx Zahid Gilani, Şeyx Əxi Əhməd Xəlvəti, Şeyx Ömər Xəlvəti, Şeyx İzzəddin Xəlvəti, Şeyx Pir Sədrəddin Xəlvəti, Seyid Yəhya Şirvani, Molla Pir Əhməd Zəncani, Şeyx Məhəmməd Cəmal Xəlvəti və başqa görkəmli simalar sufizmin yayılmasında fəal yer tuturdular. Ərdəbil sufiləri Şeyx Mahmud Əhəriyə xüsusi ehtiram göstərirdilər.

Xəlvətiliyin mənəvi varislik silsiləsi şiələrin birinci imamı həzrət Əliyə çatır. Azərbaycanda bu təriqətin ən görkəmli siması XV əsrdə Cəlaləddin Yəhya Şirvani Bakuvi olmuşdur. Xəlvətilik təlimində İbn Ərəbinin vəhdəti-vücut anlayışı əsas yeri tutur və bu təriqətin mənsubları üç gündən qırx günədək xəlvətə çəkilib nəfslərini təmizləyir, Allahı zikr edir, ac qalır, bir növü özlərini sınağa çəkib bir sufi kimi yetişirlər [2, s.121].

Məsələn, sonralar Beyramiyə – şiə təriqətinin görkəmli simalarından biri Hacı Bayram Vəli (1352-1430) olmuşdu, onun türkcə şeirlərində bu təriqətin ehkamları əks olunurdu. Mövləvi – Mövlana Cəlaləddin Ruminin adı ilə tanınan təriqət olaraq meydana gəlmişdi.

Dr. Məhəmməd Cavad Məşkur “Azərbaycan tarixinə, qədim abidələrinə və cəmiyyət-şünaslığına baxış” əsərində Əhərinin təlimini şəhəbiyyə-vəhdətiyyə kimi qiymətləndirir [1, s.57]. (Arazbaranın (Qaradağın) tanınmış şairi ustad Abbas Barez M.Əhəriyə öz “Qolhayi-rəngarəng” (Rəngarəng güllər”) kitabında Şəhəbiyyənin necə təşkil olduğunu nəzmə çəkmişdir:

*...Ey Şəhəbi həqq və ey fərzəndi paki Azəri
Ey siyasət taxtında möhtəşəm bir şəhriyar
And verürux biz səni Movla -il məvali haqqına
Qoyma olsun bir də bu əhli-təriqət xaru-zar.
Mənəvi birliklərin alma əlindən xəlqun
İstə Allahdan bizə lütf eləsun Pərvərdigar. [1, s.61]*

M.Əhəri uzun illər yaratdığı “Məclisi-Üns”ə rəhbərlik etmişdir.

“Riyaz əs-səyyahə” müəllifi “Surət-e səlasil-e məşayex-e səfəviyyə” (Səfəviyyə sulalə şeyxlərinin surəti”) əsərində Mahmud Əhərinin müridi Şeyx Cəmaləddin Təbrizi, onun müridinin Şeyx Tacəddin İbrahim Zahid Gilani, onun müridinin Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbili, onun müridinin oğlu Şeyx Sədrəddin Musa Ərdəbili, onun müridinin isə Şah Qasım Ənvar olduğu vurğulanır.

Mahmud Əhərinin bizə məlum olan və Kaşəfi Əhərinin öz kitabına daxil etdiyi 30 səhifəlik “Eşqnamə” məsnəvisidir. Onun zəngin irsinin monqol istilasından zamanı qarət olunub oğurlandığı Monfərdinin “Bəğəh şeyx dər səhnəye-tarix” (Şeyxin məqbərəsi tarixin səhnəsində) əsərində xatırladılmışdır [1, s.66].

Mahmud Əhəri bir Movlana kimi ariflər arasında dərin hörmət-izzət sahibi idi və müasirləri arasında “Qutbəl-arifin” ləqəbini qazanmışdı. “Qütb”isə sufilikdə ən yüksək məqama çatmaq, “kamil insan” səviyyəsinə qalxıb Allaha yaxın olmaq deməkdir. Sufilikdə mürşüdlər çox olmuşlar, lakin Qütb məqamına çatanlar sayca çox deyildirlər. Şeyx Tacəddin İbrahim Zahid Gilaninin irfan sahəsində yüksək rütbəyə çatması məhz Mahmud Əhərinin müridi Seyid Cəmaləddinin sayəsində olmuşdur. Bu barədə “Səffətus-səfa”nın “Şagirdlər və müridlər...” bölümündə məlumat verilir [1, s.75].

Sədi Şirazi (1210-1292) Mahmud Əhərinin məqbərəsini ziyarət etmiş və ona məxsusi qəzəl həsr etmişdir. Bu qəzəl “Aramqah-e yar” adlanır:

*Xorram an bəğə ke aramqah-e yar ancast,
Rahət-e can o səfai del-e bimar ancast.
Mən dər incəi həmin surət bicanəm və bəs
Deləm ancast ke an delbər-e əyar ancast.
Tənəm incast səğim və deləm ancast məğim
Fələk incast vəli kukəb-e səyyar ancast.
Nə konəd meyl, deli-mən be təməşayi çəmən
Ke təməşayi del ancast ke deldar ancast.
Dərd-e del piş ke quyəm, gəm-e del ba ke xorəm,
Rəvəm anca ke mərd məhrəm-e əsrar ancast.
“Sədiya” mənzel-e viran çe koni cayi to nist
Rəxt bər bənd ke mənzelqah-e əhrar ancast. [1, s.82]*

Xoş o məqbərəyə ki, dost məzarı ordadır, Can rahatlığı və xəstə könlün səfası ordadır. Mən həmin cür cansızam burda, qəlbim ordadır, çünki könlümün əyari ordadır. Bədənim burda yalandır, ürəyim orda sakindir.

Fələk burda, lakin ulduz ordadır. Qəlbim çəmənə tamaşa etməyə meyil etməz, Çünki qəlbaçan tamaşa orda, ürək dostu ordadır. Ürəyimin dərini kimə deyəm, könül qəmini kiminlə yeyəm, Gedəm ora ki, sirlərin məhrəmi ordadır. Sədiya viran mənzili neynirsən, sən yerin deyil, yola yığış ki, azadlıq mənzilgahı oradadır.

Ehtimal etmək olar ki, Sədi məşhur beyti olan qəzəlini də Araz sahilini gəzəndən sonra qələmə alıb:

*Ey səba gər boqzəri bər sahele-rude Ərəs,
Buse zən bər xake an vadiyo, moşkin kon nəfəs.*

*Ey cəba, keçsən Araz sahillərindən sən əgər,
Torpağından busə al ki, atırlənsin nəfəs.*

(Tərcümə Şahin Fazilindir)

Şeyx Səfiyəddinin oğlu Şeyx Sədrəddin Musa Ərdəbili Şeyx Mahmud Əhəriyə böyük dəyər verirdi. Onun məzarı Səfəvi şeyxlərinin ziyarət yeri idi. Şah İsmayıl da Şeyx Əhərinin məqbərəsini ziyarət etmişdi. Səfəvi şahları onun məqbərəsini himayə edib onun xidmətçilərini təmin edirdilər. I Şah Abbas (1571-1629) Şeyxin məqbərəsinə mühafiz və mütəvəlli təyin etmişdi, məqbərənin qorunması və abadlığı barəsində fərman vermişdi. Bu müqəddəs sayılan şəxsin ziyarətinin necə dəyərli olduğu tanınmış şair Həməmin Şeyx Mahmuda həsr etdiyi şeirindən aydın görünür:

*Cayi əfsər şəvəd an sər ke be, payi to rəsəd
Padşahi konəd an kəs ke gədayi to buvəd.*

*Ayaqlarına səcdə edən rütbəyə çatar,
Sənə dilənçilik edən şahlığa çatar.*

Dövrün tanınmış şairi Şeyx Bəhayi adı ilə tanınan Şeyx Bəhaəddin Amili Şah Abbasla bərabər, M.Əhərinin məqbərəsini ziyarət etmiş, gecəni onun məzarı üstə keçirmişdir. O zamandan təsəvvürə, aşura təziyyələri, aşuraye-hüseyni mərasimi həmin məqbərənin həyatında keçirilir və Arazbaran camaatı buranı müqəddəs ziyarətgah sayır.

Mahmud Əhərinin irsinə münasibət

Qeyd edilməlidir ki, hicrinin VII, miladının 13-cü əsrin əvvəlləri viranedicilərin moğol istilaları dövrü idi. Tarixi əsərlərin, abidələrin, kitabxanaların, eləcə də görkəmli elm və irfan alimlərinin çox zərər gördüyü vaxtlar idi. Bir çoxları bu səbəbdən doğma yurdlarını tərk edib dərbəddər düşmüşdülər. Lakin Elxanilər dövründə artıq bu dağıdıcılığa son qoyulmuş, əksinə elmin, mədəniyyətin inkişafına şərait və imkan yaradılmışdı. Moğol istilasından zamanı nisbətən az zərər gören yerlərdən biri Əhər qəsəbəsi idi. Burada Mahmud Əhərinin qurduğu Xanəqahda elm və irfan sahibləri, ariflər yığılmağa keçirilirdi, onlar “Cənnət saray” deyilən bu məkana yığılarmışlar. Bu Xanəqahın bir universitet təşkilatına bənzər üsuli-idarəsi və fəaliyyəti var imiş. Müridləri Şeyx Cəmaləddin Təbrizi (Şeyx Zahid Gilaninin müridi), Baba Fərac Vayqani, Bala Həsən Benisi və digərləri bu elm evində öyrənir və öyrədirdilər.

H.Dustinin araşdırmasına görə, Elxanlar dövründə Mahmud Əhərinin məqbərəsi təmir edilmiş, orada kiçik məscid binası, çilləxana tikilmiş, məzar ətrafı abadlaşdırılmışdı. 797-ci hicri ilində Əmir Teymur Azərbaycanı tutub oğlu Miranşahı bu ölkənin və İraqın hökmdarı təyin etmişdi. Əmir Teymur görkəmli alimlərə etimad etdiyi kimi, vəfat etmişlərin məzarlarına da ehtiram göstərirdi. Onun göstərişi ilə Mahmud Əhərinin məqbərəsinə hasar çəkdirilmiş, abadlıq işləri

görülüşdü. Ağqoyunlu hakimiyyəti dövründə məqbərənin həyatında su quyusu (kəhriz) qazılmış, yaxınlıqda “Çovuş gölü” adlanan su hövzəsi qurulmuş, yeni quyular qazılmışdır. Səfəvilər zamanı bu məkanda Böyük Məscid tikilmişdir.

Səfəvilər sülaləsinin üçüncü şahı II İsmayıl sünni olduğundan, hakimiyyəti dövründə (1576-1577) şiələri çox sıxışdırmışdır. Ondan sonra şah Məhəmməd Xudabəndə sünniliyi yayanları həbs etdirmiş, şiəliyin mövqeyini möhkəmlətməmişdir. Onun iki sərkərdəsi – İsgəndər bəy və Ümmət bəy Əhərinin məqbərəsini ziyarət etmişlər. XVIII əsrin ikinci yarısında Zəndiyyə dövründə də məqbərə Əmir Mustafəqulu xan tərəfindən təmir edilmişdir.

Qacarlar zamanında, birinci Rus-İran müharibəsində Fətəli şahın ordusu Abbas Mirzənin başçılığında Əhərdə yerləşdirilmişdi ki, rusların hücumunun qarşısını alsın. İkinci İran-Rus müharibəsində (1826-1828) Abbas Mirzənin ordusu yenə Əhərə yeridilmişdi, lakin artıq rus qoşunları şəhəri tutub qarət etmiş, M.Əhərinin məqbərəsinin yanındakı Böyük Məscidin çıxırağını (Qəndil) da çıxarib aparmışdılar. Nəfis kitabların hamısını ruslar götürmüşdülər. Minarələri topa tutmuşdular. XX əsrin əvvəllərində sonuncu Qacar hökmdarı Əhməd şahın zamanında məqbərə təmir etdirilmişdi. Azərbaycanın maddi-mənəvi irsinə və dəyərlərinə ciddi zərər vuran Pəhləvilər zamanı bu möhtəşəm məqbərənin bir çox yerləri dağıdılmış, Böyük Məscid isə anbara çevirilmişdi.

Elm və irfan sahiblərinin qoyduğu zəngin miras və ənənə XX əsrdə də özünü nişan verib. Azadlıq fədailəri Səttar xan Sərdari-Milli, Kolonel Məhəmmədağa xan Püsyən də bu şəhərdəndir. 1991-ci il siyahıyaalınmasına görə, Əhərin 222 min 961 nəfər əhalisi olmuşdur. Şəhərin tarixi abidələri içərisində Şeyx Şəhabəddin Mahmud Əhərinin məzarı üstə inşa olunan məqbərə keçən əsrlərdə olduğu kimi, indi də ehtiram göstərilən ziyarətəgah yeridir. Bu sətirlərin müəllifinə də 1990-cı illərdə İranda çalışdığı zaman həmin məqbərəni ziyarət etmək nəsis olmuşdur.

Mahmud Əhərinin həmyerlisi Seyid Əbülqasım Nəbati (1812-1873) ömrünün son illərində Şeyx Şəhabəddin Əhərinin ziyarətəgahının mütəvəllisi olmuş, ona mədhiyyə yazmışdır:

*Bu bəqəe görüm həmişə abad olsun,
Bünyad qılan kişi buna şad olsun.
Bi şübhə, yəqin ki Qəsri-Şirindir bu
Memarı bunun gərək ki, Fərhad olsun. [1, s.151]*

Əbülqasım Nəbatinin farsca yazdığı bir şeiri belədir:

*Ey xoşa xak-e Qaradağ ke xəld ayin əst
Buseqah-e mələk o mohəbət-e hur-əl eyn əst.
Ərş ba an əzəmət səcdə konəd bər xakeş,
Ze anke aramqah-e Şeyx Şəhabəddin əst. [1, s.15]*

Əbədi dinin diyarı Qaradağ torpağına – mübarək! /Mələklərin öpüş yeri, hurilərin eşq yeridir. /Əzəmətli göylər baş əyər torpağına, /Ona görə ki, Şeyx Şəhabəddinin məqbərəsi buradadır.

H.Dusti əsərində qeyd edir ki, Cənubi Azərbaycanda bir sıra görkəmli şairlər XIII əsrin böyük arifi və mütəfəkkiri “Həzrət Mövlana Şeyx Şəhabəddin Mahmud Əhərinin” şəninə şeirlər yazmışlar. Məsələn, Şeyx İsmayıl Həqqi türkcə yazdığı bir şeirdə deyir:

*Rəcmi şeytan elədi Şeyx Şəhab
Atəşi getdi qaldı safi ab.
Kim ki, bunnarı etmədi itfah
Duzəx səxtəgiri çəkdi əzab.
Ya İlahi nəzər et bu halımız(a)
Yandıq atəşlərə mesali kəbab.
Sənədür ilticamız ey Mövla,
Gəl elə qullarına fəth əl bab.*

*Qılma sən də bu Həqqini məhcub
İzzətin həqqi ilə eylə rəfi-hecab. [1, s.151]*

Abbas Bariz adlı bir şair yazır:

*Səbr eylə könül dərdinə dərman olacaqdır,
Müşküllərimiz birbəbir asan olacaqdır.
Axır genə də məzhəbi islamı bəyəndim
Bildim ki, onun mərcəyi ǧəfran olacaqdır...
Beyramilərin həqqini inkar edə bilməm
Etsəm bilirəm sədəməyə iman olacaqdur
İxlasımı ebraz edirəm Şeyxi Şəhaba
İxlasi-əməl baisi-ǧəfran olacaqdır.
Təyidi xuda var sənə “Bariz” bu hədəfdə
Təbin daha getdikcə derəfşən olacaqdır. [1, s.153]*

İndi bu ziyarətəgahın ətrafı Şeyx Şəhabəddin parkı adlanır. Əhərdə Şeyx Şəhabəddinin ümumi kitabxanası vardır, 1983-cü ildə Şeyx Şəhabəddin məscidi inşa edilib, 1987-ci ildə Şeyx Şəhab Bazarı tikilib, Şeyx Şəhabəddin Əhəri ədəbi əncüməni (1994) qurulub. Artıq neçə illərdir ki, Əhər şəhərində ənənəvi Şeyx Şəhabəddin Əhəri konqresləri keçirilir və bu böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin xatirəsi yad edilir.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan Respublikasında orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış bir çox sufi mütəfəkkirlərimizin elmi, fəlsəfi və dini təlimləri, əsərləri və fikirləri öyrənilmiş olsa da, yenə də adları bilinən, lakin tədqiq edilməli olan fikir adamları da çoxdur. İranda Cənubi Azərbaycan alimlərinin bu sahədəki fəaliyyətləri nəticəsində XX əsrin sonlarından üzü bəri bir sıra maraqlı tədqiqat əsərləri yazılıb nəşr edilmiş, geniş elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Bu, əlbəttə, həmin ədiblərimizin və filosoflarımızın əsasən ərəb-fars dillərində yazması, həmin əsərlərin daha çox İranın və ərəb ölkələrinin kitabxana və muzeylərində mövcud olması ilə də əlaqədardır. Belə tədqiqatların bəziləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilib yayılsa da, hələ bu sahədə görüləsi işlər çoxdur. Etiraf edilməlidir ki, Mahmud Əhəri kimi sufi mütəfəkkirimizin dini, fəlsəfi, etik fikirləri və ədəbi yaradıcılığının daha geniş tədqiq edilməsinə və cəmiyyətimizə təqdim olunmasına ehtiyac vardır. Dr. Hüseyn Dustinin yuxarıda bəhs edilən əsərinin də dilimizə tərcümə edilib, elmi ictimaiyyətimizə təqdim edilməsi arzu olunardı.

Ədəbiyyat / References

1. Dusti Hüseyn. Seyri dər əhval və asar-e Şeyx Şəhabəddin Mahmud Əhəri- arif-e ǧərn-e həftom h.q., çap-e setare-ye Əhər, 1377, 208 s.
2. Əlizadə A.A., Səmədov E.M. İslam: Tarix, Fəlsəfə və Hüquq. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: 3 sayılı Bakı Mətbəəsi, ASC, 2016.
3. Fəği Ebrahim. Azərbaycan dər məsir-e tarix-e İran, cəld-e əvvəl. – Təbriz: Çəhr-e Təbriz, 1375 (1996).
4. Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda, Məqalələr toplusu, 1-ci cild. – Bakı: Elm və təhsil, 2011.
5. Kristensen Artur. İran dər zaman-e Sasaniyan. Tarix-e İran-e sasani ta həmlə-ye ərəb və vəz-e doulət və millət dər zaman-e sasaniyan, tərcümə: Rəşid Yasəmi. – Tehran: Dünya-ye ketab, 1372.
6. Sərdariniya Səməd. Məşahir-e Azərbaycan, cəld-e dovvom. – Təbriz: Entəşarat-e Danyal, 1378 (1999).
7. Tərbiyət Məhəmməd Əli. Daneşməndane-Azərbaycan. – Bakı: Azərnəşr, 1987.
8. Tərbiyət Məhəmməd Əli. Daneşməndane-Azərbaycan. Be kuşəş: Qulamrza Təbatəbai Məcəd. – Tehran: sazeman-e çap və entəşarat vəzarət-e fərhang və erşad-e eslami, 1377.